

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

Бойчук Микола Андрійович

УДК 316:321.7 (477)

**ДЕМОКРАТИЧНИЙ ПРОЦЕС В УКРАЇНІ:
ПРОБЛЕМА ВИБОРУ І МЕХАНІЗМІВ РЕАЛІЗАЦІЇ**

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня

доктора філософських наук

Київ – 2012

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі соціальної філософії та філософії освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України.

Науковий консультант – доктор філософських наук, професор
член-кореспондент НАН України,
академік НАПН України
Андрущенко Віктор Петрович,
Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова, ректор.

Офіційні опоненти:

доктор філософських наук, доцент
Бойченко Михайло Іванович,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
доцент кафедри філософії;

доктор філософських наук, професор
Вашкевич Віктор Миколайович,
Національний педагогічний університет
ім. М.П. Драгоманова, професор кафедри
управління та євроінтеграції;

доктор філософських наук, доцент
Козловець Микола Адамович,
Житомирський державний університет
імені Івана Франка, професор кафедри філософії.

Захист відбудеться 25 грудня 2012 року о 12⁰⁰ на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.16 Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано 22 листопада 2012 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н.В. Крохмаль

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження проблем демократії обумовлена потребами практики, насамперед потребами теоретичного осмислення та прогнозування процесів демократизації суспільного життя в Україні і в світі як загальної тенденції сучасного цивілізаційного розвитку. Проголошення незалежності України відкрило нові можливості для вільного демократичного розвитку. Досвіду такого розвитку Україна не мала. Щоправда, в давньоісторичні часи елементи демократії в житті українського соціуму були не тільки помітними, але й значними. Йдеться про знамените віче у Київській Русі, форми спілкування князя з дружиною та народом, Конституцію Пилипа Орлика, форми політичного устрою Козацької держави тощо. Історія ж останніх двох-трьох століть ці традиції не тільки не підтримувала, але й заперечувала. Україні нав'язували іншодержавні стандарти. Демократичні мотиви в них ледь жевріли. Натомість утверджувався авторитаризм та тоталітаризм, апогеєм якого став сталінізм ХХ століття. Заборони, гоніння і масові репресії нищили будь-які паростки демократії. Про вільний демократичний розвиток України в ті часи не могло бути й мови. Відкрито «демократичне слово», яке закликала до дії, могли виголошувати хіба що дисиденти.

Тоталітарне суспільство ввійшло в історію як цілком і повністю антидемократичне. У повноформатному вимірі воно «розквітло» в період між двома світовими війнами ХХ століття, зокрема в Італії, колишньому СРСР і фашистській Німеччині. Теоретичне підґрунтя цього забезпечив італійський філософ Дж. Джентіле. І хоча пізніше в літературі з'явилась могутня хвиля критики тоталітаризму (Х. Арндт, Р. Арон, З. Бжезинський, К. Поппер, М. Хайдеггер та ін.), його ідеї ще й понині «збуджують уми» деяких доморощених політиків.

Тоталітаризму може протистояти лише демократія – реальна участь народу в управлінні державою і всіма суспільними процесами. Джерело демократії – у визнання народу джерелом влади, у послідовному здійсненні принципу рівності й свободи людей, їх реальній участі у вирішенні проблем розвитку держави і суспільства, управлінні цими процесами.

Сучасний світ нині став більш інтегрованим і відкритим. Він відторгає тоталітаризм і одночасно намагається утвердити такий політичний устрій, при якому кожна людина як громадянин мала б рівні можливості для самореалізації, участі в державних і суспільних справах, реальні права і свободи, гідні умови для життя і праці не залежно від соціального стану, статі, віку, національності та віросповідання. Людина прагне до самовизначення у всіх без винятку суспільних справах, процесах і сферах життєдіяльності: в економічній, політичній, національній, соціокультурній, на основі плюралізму форм власності ідеології та вільного виявлення власних думок, сумнівів. Останнє якраз і забезпечує демократія, заснована на чіткому дотриманні закону й охороні правопорядку.

На жаль, дехто розуміє демократію як вседозволеність. І не тільки розуміє, але й намагається утвердити таку форму політичної участі в реальний життєвий процес. При цьому допускається крайній суб'єктивізм, ігнорування думки громадськості, порушення прав людини як у великих, так і в малих суспільних чи громадських справах. Це – прямий шлях до тоталітаризму, типу державної політичної влади, що осоромила себе перед історією.

Україна прагне рухатись сходами демократії, швидко і ефективно подолати шлях, який цивілізовані країни світу долали впродовж століть. Це правильно і це справедливо. Не треба «вигадувати колесо». Воно вже є і рухається дорогами історії! Зразки і форми демократії людству вже відомі. Відомими є також і ті суперечності, колізії і конфлікти, які можуть виникнути при її утвердженні. А це означає, що нинішні процеси демократизації мають розгортатись на основі досвіду історії, тих болючих уроків, які винесли на свої плечах народи, що йшли попереду.

Звичайно, кожна країна має свої особливі умови, політичні та культурні традиції. Нові часи також вносять свої корективи. Це треба враховувати, вибудовуючи моделі політичного поступу на основі глибоких теоретичних розвідок і політичного прогнозу. Спробою забезпечення останнього і зумовлена актуальність, теоретична та практична значущість нашого дослідження.

Рівень науково-теоретичного опрацювання теми дослідження. Слід мати на увазі, що проблеми демократії як предмета теоретичного розгляду сформувались на зорі загальної історії людства. Про них, зокрема, блискуче писав великий античний філософ Демокріт. Розглядаючи закони, за якими має розвиватись держава, філософ трактував їх як результат «спільної думки» громадян; справедливість він вбачав у дотриманні законів і слідуванні природі. І хоча мислитель певною мірою допускав існування і навіть виправдовував інститут рабства, він висунув тезу про те, що мистецтво управління державою є найвищим видом мистецтва, а управляти нею мають найбільш обізнані та найкращі. Демокріт підкреслював, що правильна думка є найбільшою опорою для громадян, і поки вона ціла, то все буде залишатися цілим.

Первинні уявлення античних мислителів про демократію були розгорнуті в наступні історичні епохи. Філософсько-політичні твори таких мислителів, як Дж. Локк та І. Кант, є свідченням непереборного прагнення прогресивних мислителів до пошуку тієї єдиної й унікальної моделі суспільного устрою, яка б могла найбільш ефективно забезпечувати свободу життєдіяльності особистості та її самореалізацію.

Загальновизнаними «класиками демократії ХХ століття» вважають А. де Токвіля, Й. Шумпетера, У. Ростоу, Л. Штрауса, Е. Фегліна.

Серед західних вчених цієї теми торкались такі дослідники, як Р. Арон, Х. Арендт, Д. Боулдуїн, Г. Вінікен, О. Деклорі, Ж. Деріда, У. Джеймс, Дж. Дьюї, В. Зомбарт, Е. Кей, Е. Клаперед, Е. Мейман, Е. Торндайк, З. Фройд, М. Хайдеггер, С. Холл, К. Ясперс.

У сучасній російській та українській літературі помітними з цього напрямку наукових досліджень є роботи таких учених та педагогів, як

В. Андрущенко, В. Бабкін, О. Бабкіна, Є. Базовкін, В. Бакіров, В. Бебик, І. Бідзюра, І. Варзар, К. Ващенко, В. Воронкова, М. Головатий, Є. Головаха, В. Горбатенко, В. Денисенко, М. Дмитренко, Г. Зеленько, В. Євтух, А. Карась, В. Кіпень, В. Клімов, А. Кормич, А. Колодій, В. Корнієнко, О. Картунов, В. Кремень, А. Лузан, Н. Латигіна, В. Мельник, М. Михальченко, О. Мироненко, Л. Нагорна, М. Остапенко, В. Пазенок, М. Пірен, Г. Почепцов, І. Поліщук, Н. Ротар, М. Рибачук, Ф. Рудич, С. Рябов, В. Савельєв, О. Скрипнюк, Т. Татаренко, С. Телешун, А. Толстоухов, О. Фісун, Ю. Шайгородський, Ю. Шемшученко, П. Шляхтун, В. Якушик та ін.

Важливе значення для нашого дослідження має підготований та опублікований у рамках українсько-канадського проекту «Демократична освіта» навчальний посібник «Основи демократії», виданий за сприяння Канадського агентства Міжнародного Розвитку (СІДА) у 2002 році. У посібнику розглянуті такі питання, як сутність демократії, еволюція цього поняття від античності і до наших днів, принципи демократії, демократична культура суспільства і особистості тощо. Значна частина посібника присвячена розгляду проблеми демократизації освіти, навчання, виховання молоді, державно-громадському управлінню цими процесами.

І все ж незважаючи на великий обсяг публікацій, проблеми демократії як в теоретичному, так і в практичному плані залишаються далекими від остаточного вирішення. Актуальними й такими, які потребують першочергового розгляду, є теоретико-методологічні засади та джерела дослідження демократії як форми народовладдя (поняття демократії, співвідношення свободи і рівності як основна філософська проблема демократії, структура інститутів демократії, статус правової держави в системі демократії тощо). Потребують додаткового розгляду історичні передумови становлення демократії в Україні, їх обумовленість геополітичними особливостями життєдіяльності українців як «пограничного етносу», поняття «української демократії», демократичні тенденції політичного життя Київської Русі; проблеми демократії в Козацькій республіці; пошук ідеалу демократії в період української революції 1917-1920 рр.; досвід «радянської демократії» доби тоталітаризму). Актуальним є аналіз основних форм демократії в контексті українського політичного вибору, соціально-економічні та політичні засади демократії в трансформаційному суспільстві, становлення механізмів реального демократизму (утвердження верховенства права; права та свободи людини; формування та розвиток громадянського суспільства). Потребують більш глибокого вивчення основні інститути демократії, їх формування, розвиток, функціонування. Проведений аналіз засвідчує цінність демократії як народовладдя й суперечності та довготривалість цього процесу в будь-якому суспільстві. Демократія встановлюється не відразу і не водночас, а з певними «відкатами» від вже завойованих позицій, а також з певними перебільшеннями в тій частині, коли йдеться про співвідношення свободи вибору та відповідальності. Не є винятком і Україна. Демократичний процес тут має свої особливості, що потребують поглибленого розгляду, зокрема проблеми

становлення демократичних інститутів в українській незалежній державі, місце та роль політичних партій у розвитку демократії, суперечливий розвиток виборчої системи (вибори за партійними списками: плюси та мінуси цієї технології); утвердження незалежних ЗМІ тощо.

Демократизація – основна тенденція розвитку українського суспільства. Між тим, реалізується вона через низку глибоких суперечностей, аналіз яких є першочерговим завданням вітчизняної політичної та філософської теорії. У цьому контексті додаткового вивчення потребують абстрактні та реальні ідеали демократії, основні загрози та ілюзії стосовно демократичного розвитку України, етапи демократизації тощо.

Демократизація всіх сфер суспільного життя потребує відповідної підготовки людей: навчитися жити і працювати в умовах демократії. Це завдання покладено на так звану громадянську освіту, яка реалізується в Україні в різних формах. У роботі проаналізовано демократичну (громадянську) освіту та виховання демократії, зокрема реальний стан демократичного просвітництва в Україні, потреба в демократичній освіті громадян перехідного суспільства, організація навчання демократії в школі та у ВНЗ, освоєння основ демократії в позанавчальний час, політична участь учнівської та студентської молоді як джерело і основа засвоєння демократичного досвіду, організація демократичної освіти для дорослих тощо.

Враховуючи актуальність та недостатню вивченість означеної проблематики, її було обрано предметом самостійного теоретичного аналізу.

Проблемна ситуація дослідження – це суперечність між тим, які механізми демократичного процесу можливі і завдяки яким він реально відбувається у політичному просторі сучасної України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження є складовою наукового напрямку кафедри соціальної філософії та філософії освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова «Принципи організації та тенденції розвитку вищої освіти у XXI столітті» (рішення Вченої ради НПУ імені М.П. Драгоманова від 22 грудня 2006 р., протокол №5). Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол №5 від 24 грудня 2009 р.).

Мета дослідження – здійснити філософське обґрунтування підстав для вибору оптимальних механізмів здійснення демократії в Україні.

Досягнення означеної мети вимагає вирішення низки **дослідницьких завдань**, зокрема:

- визначити ціннісний характер сучасної демократії;
- виявити особливості сучасної хвилі демократизації та їхнє значення для України;
- надати критичний порівняльний аналіз механізмів прямої та представницької демократії в Україні;
- виявити пріоритетні методологічні настанови особистості з точки зору механізмів забезпечення демократичного процесу;

- досягнути розуміння демократії як єдності політичних і загальносуспільних механізмів розвитку;
- осмислити на системних засадах загрози демократичному розвитку України;
- уточнити визначення поняття політичної освіти;
- розвинути обґрунтування політологічних досліджень демократичних процесів за допомогою філософського аналізу;
- розвинути дослідження історичних витоків і перспектив демократії в Україні.

Об'єкт дослідження – демократичні процеси в українському суспільстві.

Предмет дослідження – чинники, механізми і наслідки здійснення демократії в Україні.

Методи дослідження. Основним методологічним підходом у цьому дослідженні стало системне застосування соціальної філософії як методології, що визначає сутнісний зв'язок між ціннісними засадами соціального буття особистості та конкретних суспільств і соціально-функціональними засобами й механізмами забезпечення цих ціннісних засад. Йдеться про ціннісні засади і механізми забезпечення демократії як форми народовладдя.

Основними методами дослідження, які були використані у межах системного підходу, стали методи порівняльного аналізу та герменевтичного розуміння, функціонального, інституційного та організаційного аналізу, а також елементи аксіології. Порівняльний аналіз та герменевтичне розуміння було застосовано для виявлення спільного і особливого у різних історичних та методологічних версіях аналізу демократії як з позицій політології, так і з позицій філософії. Функціональний аналіз та аксіологія були використані для виокремлення відповідно функціональних та ціннісних характеристик демократії як політичної та водночас ціннісної системи. Інституційний та організаційний аналіз сприяв більш точному визначенню місця соціальних інститутів та соціальних організацій у функціонуванні сучасних демократичних систем та їхньому самовідтворенні.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у філософській концептуалізації політологічних досліджень вибору оптимальних механізмів здійснення демократії в Україні.

Проведена робота дає підстави сформулювати положення та висновки, що містять наукову новизну й винесені на захист:

Вперше:

- визначено принципово незавершений характер демократичного процесу втілення цінностей відкритого до змін суспільства. З цих позицій не менш важливим за конкретний історичний вибір на користь певного типу демократії є вироблення постійної і принципової орієнтації на користь демократії як найбільш адекватної форми народовладдя як в Україні, так і у світі;
- виявлено особливості сучасної хвилі демократизації, для якої характерні нелінійність суспільно-політичних процесів, що виявляє себе в

асиметричності розвитку всіх сфер суспільного і політичного життя внаслідок різної швидкості, рівня і темпу їхнього розвитку. Принципово і нескінченно транзитивного характеру набуває не лише демократія в Україні, але будь-яка форма демократії у сучасному світі внаслідок того, що глобалізація зумовила тісну і постійну взаємодію демократичних країн з країнами авторитарними і навіть деспотичними, напівтоталітарними. Постійна поява нових викликів цінностям демократії не лише всередині країни, але й поза її межами зумовлена високою прозорістю глобального інформаційного простору, інтенсивною міжнародною комунікацією та процесами взаємного узгодження різних культур та ціннісних систем;

- зроблено критичний порівняльний аналіз механізмів прямої та представницької демократії в Україні за допомогою системного ціннісного аналізу основних сучасних форм демократії. Серед основних недоліків форм прямої демократії вирізняється непослідовне забезпечення цінностей прямого народовладдя як у чинній конституційно-законодавчій нормативній базі (з виявленням перспектив її удосконалення), так і у будь-якій можливій політико-правовій системі (з виявленням нездоланих перешкод, починаючи від обмеження компетентності рядових виборців, аж до невпинного зростання складнощів узгодження окремих рішень плебісцитарного характеру між собою). Серед недоліків представницької демократії визначено ті, що пов'язані з транзитним характером наявної демократичної системи в Україні (незавершеність переналаштування політичної еліти, політичних інститутів, політичної культури, політичної самосвідомості під кутом зору пріоритетності демократичних цінностей), а також ті, які пов'язані з принциповою дистанцією між державою і громадянським суспільством, адміністративними структурами і громадськістю на місцях, політичними цілями і соціально-економічними засобами їхнього досягнення тощо;

- виявлено пріоритетність методологічної настанови особистості на вироблення самостійних рішень щодо власного життя та розвитку суспільства у вдосконаленні інституційних механізмів забезпечення демократичного процесу: свобода і самоврядність особистості як громадянина є не лише вищою цінністю демократії, але й запорукою адекватного конкретно-історичного вибору певного типу і форми демократії сукупністю громадян певної держави. Тим самим визначено, що вільне волевиявлення громадянина як один з процедурних механізмів забезпечення демократії є лише одним з виявів свободи людини базової цінності демократії.

Удосконалено:

- розуміння демократії як народовладдя у єдності специфічно політичних механізмів його системного відтворення і загальносуспільних нелінійних самоорганізаційних механізмів розвитку його ціннісних засад та соціально-інституційного середовища. Як політична система демократія спирається на політичні інститути, політичну свідомість, політичну культурно-нормативну базу та основних суб'єктів політичної дії і комунікації. Водночас зовнішнім середовищем, від якого критично залежить ця політична система, є

рівень розвитку суспільного господарства, ступінь розвиненості й спрямованість суспільної культури, моралі та освіти, міра самосвідомості і самоорганізованості особистості;

- осмислення загроз демократичного розвитку України як власне політичних (внутрішніх щодо політичної системи), так і соціальних, що стосуються суспільного середовища відтворення цієї політичної системи. Запропоновано ціннісні критерії політичних загроз, основною з яких є загроза встановлення імітаційної або ж керованої демократії як підміни основної цінності демократії як самоврядування громадян. Ця загроза надає особливої гостроти процедурним недосконаlostям та незрілості соціальної бази демократії в Україні;

- визначення поняття політичної освіти як збірного для формального чи неформального, інституалізованого чи вільного, активного чи пасивного, вербалізованого чи невербалізованого впливу на особистість чи групу з метою сприяння формуванню необхідних знань, навичок поведінки, готовності до дії відповідно до «правил гри», які прийняті в цьому суспільстві, соціальній, політичній групі, основних політичних цінностей, які сповідуються останніми.

Набуло подальшого розвитку:

- обґрунтування, що в основі політологічних досліджень демократичних процесів має знаходитись ціннісно-методологічний аналіз, здійснюваний з філософських позицій. Соціальна філософія забезпечує системне обґрунтування ціннісних засад демократії, визначає потреби їхнього функціонального забезпечення соціальними засобами різного типу та різного рівня складності, тоді як завданням політології є аналіз демократії як політичної системи зі специфічними інституційно-організаційними механізмами реалізації та захисту цих цінностей;

- дослідження історичних витоків демократії в Україні передусім під кутом зору становлення демократичних механізмів здійснення політичних процесів та осмислення демократії в контексті інших альтернатив забезпечення державної влади в Україні. Виявлено історичні корені визначення ціннісних засад обґрунтування стратегічного характеру демократичного розвитку України як основи забезпечення її незалежності і успішності як у ближчому, так і у віддаленому майбутньому.

Теоретичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони дають можливість поглибити осмислення демократичних процесів в Україні та сучасному світі. Реалізований у дисертації науково-теоретичний підхід створює реальні можливості пошуку ефективних шляхів практичного вирішення проблем вибору оптимальних механізмів здійснення демократичного процесу в Україні. Отримані результати дослідження можуть бути використані в подальшій розробці соціально-філософських проблем, зокрема розвитку впливу громадянсько-політичної освіти на вибір шляхів демократичного розвитку країни.

Практичне значення роботи полягає в тому, що її висновки можуть бути використані в становленні й розбудові державності, права, правосвідомості

громадян в Україні у напрямі удосконалення демократії. Саме знання альтернативних шляхів реалізації демократичних цілей дає можливість здійснення ефективного вибору розвитку демократії за конкретних соціально-політичних умов.

Основні висновки дисертації можуть бути ефективно реалізовані при розробці спецкурсів, навчально-методичних програм, посібників та науково-довідникової літератури з філософських, політологічних, соціологічних та управлінських дисциплін у вищих навчальних закладах України.

Особистий внесок здобувача в розробку цієї теми полягає у створенні авторської концепції філософського обґрунтування вибору механізмів здійснення демократичного процесу в Україні. Дисертація є самостійною науковою працею, в якій висвітлено власні ідеї і розробки автора. Робота містить теоретичні та методичні положення і висновки, сформульовані нами особисто. Використані в дисертації ідеї, положення чи гіпотези інших авторів мають відповідні посилання і використані лише для підкріплення наших ідей.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри соціальної філософії і філософії освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, на науково-практичних конференціях, а саме: IV всеукраїнській науково-методичній конференції «Безперервна освіта в Україні: реалії та перспективи» (Івано-Франківськ, 2008); міжнародній науково-практичній конференції «Міжкультурні комунікації та толерантність в освіті» (МДЦ «Артек», 2009); науково-практичному семінарі «Освіта в полікультурному просторі XXI століття: пошук стратегічних пріоритетів» (Київ, 2009); III міжнародній науково-практичній конференції «Педагогіка вищої школи: методологія, теорії, технології» (Тернопіль, 2009); науково-практичному семінарі «Інноваційні стратегії розвитку освіти. Філософсько-педагогічний дискурс» (Київ, 2009); шостих юридичних читаннях «Правова культура, правова свідомість і право» (Київ, 2010); всеукраїнському науково-методичному семінарі «Інноваційні технології в дошкільній освіті: духовний розвиток дитини» (Київ, 2011); сьомих юридичних читаннях «Культура і право на початку XXI століття» (Київ, 2011); науково-практичній конференції «Основні напрями модернізації вищої освіти в контексті викликів епохи» (Київ-Глухів, 2011); всеукраїнському науково-методичному семінарі «Інноваційні технології в дошкільній освіті: духовний розвиток дитини» (Київ, 2012); I Українських педагогічних студіях «Освіта і культура як запорука суспільства сталого людського розвитку» (Київ-Рівне-Луцьк, 2012); міжнародній науково-практичній конференції «Соціальна політика: концепції, технології, перспективи» (Київ, 2012); восьмих юридичних читаннях «Правові проблеми взаємодії влади і громадянського суспільства» (Київ, 2012); V міжнародному форумі «Простір гуманітарної комунікації» (Київ, 2012).

Публікації. Основні висновки дисертації висвітлено в 27 наукових публікаціях, з них: 2 одноосібних монографії, 23 статті у фахових виданнях з філософських наук, 2 статті в інших наукових виданнях.

Кандидатська дисертація на тему: «Влада і громадянське суспільство: механізми взаємодії» була захищена у 2007 році. Матеріали кандидатської дисертації у тексті докторської дисертації не використовувалися.

Структура і обсяг дисертації зумовлені її метою, завданнями і логікою дослідження. Дисертація складається зі вступу, шести розділів, висновків та переліку використаних джерел (361 позиція). Основний текст дисертаційної роботи вміщено на 360 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, виявлено рівень наукового опрацювання проблеми у вітчизняній та зарубіжній літературі, визначено мету, завдання, об'єкт та предмет дослідження, сформульовано положення наукової новизни, теоретичне та практичне значення отриманих результатів, подано відомості щодо апробації результатів дослідження.

У **першому розділі** – «Історико-методологічні основи дослідження феномену демократії» – здійснено послідовні огляд та порівняння, а також критичний аналіз існуючих у історії світової філософської думки концепцій демократії.

Виявлено поступове поглиблення розуміння сутності демократії, яке відбувалося як наслідок і водночас як причина реальних процесів розвитку демократії як форми народовладдя. Так, вже у Давній Греції переваги і слабкості демократії, з одного боку, досліджували засобами теоретичного мислення Геродот, Платон і Аристотель, з другого боку, практика управління демократією давала підстави для виявлення важливих рис демократії Періклом. Втім переважно прямий спосіб участі в афінській демократії у подальші часи вже не задовольняв потреб значно більших за обсягом і складніших за соціальною структурою суспільств. Він потребував нових засобів управління для нового народовладдя, а ці засоби ще слід було продумати і створити. У часи становлення сучасних демократій теорія і практика свідомого удосконалення політичного народовладдя набула системного характеру щонайменше з часів європейського Просвітництва і виникнення демократії в Америці. Важливі положення належать Ш.Л. Монтеस्क'є (верховна влада належить народу), Т. Джеферсону (суверенітет народу), А. де Токвілю (засаднича роль громад щодо більших за обсягом спільнот). Індустріальне суспільство створює нові можливості та висуває нові вимоги демократії, які аналізували М. Вебер (вибори політичних еліт в умовах масової політики), Й.А. Шумпетер (особлива інституційна система для прийняття політичних рішень), Р. Даль (поліархія), Дж. Сартрі (відбір еліт за ознакою їхніх чеснот). У сучасному високо диференційованому суспільстві все більше вирізняють саме політичні характеристики демократії на відміну від соціально-економічних, а також акцентують увагу на особливостях демократичного урядування як поєднання різних форм народної участі в управлінні державою на різних рівнях. Все більшого значення набуває застосування нових інформаційних технологій не

лише як більш досконалого засобу технічного забезпечення традиційних цінностей демократії, але й як можливості принципово розширити і конкретизувати участь громадян у загальному народовладді.

Однією із засадничих для демократії є проблема узгодження її найважливіших цінностей: свободи і рівності. Абсолютизація однієї з цих цінностей неминуче призводить до занепаду іншої, а отже до поразки демократії. Виявлено різні способи концептуалізації узгодження політичної свободи і політичної рівності в історії філософської думки від Платона і до Ю. Хабермаса та Дж. Кіна. Ця проблема виводить на усвідомлення першорядного значення демократичності політичних процедур, а саме: різні форми політичної участі потребують різного демократичного інституційного забезпечення, класиками аналізу якого для сучасної демократії є Ф. фон Хайєк (чітке визначення і забезпечення захисту прав особистості урядом), Дж. Ролз (процедурне переосмислення поняття суспільного договору) та інші. Особливої значущості у цьому контексті набувають за сучасної доби дослідження інституційних засад демократії, які ми пропонуємо вивчати на підставі групування демократичних політичних інститутів: 1) інститути політичних виборів; 2) інститути розподілу влади (вертикального і горизонтального); 3) інститути забезпечення права народу на управління; 4) інститути забезпечення особистісних прав громадянина, у тому числі інститут конституціоналізму; 5) інститути забезпечення свободи слова та переконань; 6) інститути забезпечення свободи асоціацій.

Квінтесенцією сучасної теорії демократії є концепція правової держави як обґрунтування пріоритетності правового захисту особи, підкорення держави суспільству на засадах права, чіткого розмежування держави і громадянського суспільства, забезпечення суверенітету національних демократій в умовах глобалізації тощо.

Проаналізовано соціокультурні та ідейні аспекти державотворення на українських теренах під кутом зору системної детермінованості зародження і розвитку демократичних процесів. Виокремлено найбільш значущі етапи розгортання таких процесів, до яких віднесено зачатки демократизму доби Київської Русі, культурно-символічна значущість козацької доби, перша українська демократична державність у часи Центральної Ради, подолання облудного соціалістичного демократизму та здобуття незалежності Україною у 1991 році.

Насамперед визначено геополітичні передумови та типові риси розвитку демократизму в Україні: Україна знаходиться на перетині двох цивілізацій – західної (європейської) та східної (азійської), а також на шляху взаємодії північних (варяги, Росія) та південних (грецька, візантійська, турецька тощо) культур. Це мало амбівалентне значення для демократичного розвитку України. З одного боку, це сприяло історичному утвердженню на українських теренах толерантності щодо інших культур, яка є підґрунтям виникнення і важливою складовою демократизму. З іншого боку, Україна постійно виявлялася

територією, яку намагалися поділити і підпорядкувати собі, як правило, недемократичні сусідні країни і імперії.

Таким чином, у своїй історії український демократизм зазнавав постійної перервності (оскільки і сам процес українського державотворення постійно переривався). Крім того, демократичні ідеї були підпорядковані соціальним і національним формам боротьби з соціально-економічним та імперським поневоленням. Українська демократія протягом історії українського народу набула переважно соціально-культурної, а не політико-практичної форми.

В історичній ретроспективі слід звернути увагу на те, що незважаючи на відсутність прямої спадкоємності між козацькою державою і Київською Руссю (окрім посилянь гетьманів, як то Б. Хмельницького на успадкування кордонів), демократизм Київської Русі, попри його недосконалість і нерозвиненість, все ж сприймався українцями у пізніші віки як знаковий: відсутність жорсткої вертикалі князівської влади, наявність боярської ради як дорадчого органу, а також певні права у народного віче свідчили про власне коріння демократизму Київської Русі.

Важливу роль у становленні власне українського демократизму відіграла доба козаччини. Логічним підсумком тривалого демократичного процесу стала Конституція Пилипа Орлика 1710 року, яка у своєму 6-му пункті проголошувала обмеження повноважень гетьмана на користь дорадчо-контрольних функцій обраної публічної ради. Хоча Запорізька Січ була своєрідною перехідною моделлю між професійною військовою спільнотою і повноцінною державою, а Україна часів Д. Вишневецького та П. Орлика була швидше станом державою з опертям на козацтво, однак важко переоцінити їх культурно-символічну значущість як для формування елементів демократичного світогляду широких народних мас, так і для визначення ціннісних пріоритетів суспільних еліт України, передусім політичної еліти. Кирило-Мефодіївське братство було лише найбільш яскравим прикладом такого ціннісного впливу.

Особливо яскраво цей вплив простежувався наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття, коли спочатку на теоретичному рівні, а потім і у політичній практиці вчені, зокрема М. Грушевський, та письменники, у тому числі В. Винниченко, творили українську національну ідею як ідею передусім демократичну. Невипадково перший універсал проголошував верховну владу українського народу, а вже третій – заснування УНР, тобто державну автономію. Однак повноцінного суверенітету так і не було досягнуто, а отже і демократичні починання мали нетривалу практику.

Тривалий час демократія в Україні розвивалася у прокрустовому ложі радянської тоталітарної (а згодом авторитарної і формально-бюрократичної) ідеології і політичної системи. Незначні демократичні досягнення були несистемними і нестабільними. Дійсно демократичні соціально-політичні ініціативи набували статусу дисидентського руху. Лише у другій половині 80-х років минулого століття почався широкий демократичний процес, оформлений до певної міри виникненням Народного Руху України. Врешті-решт, саме

масовість процесу, переконливе голосування за незалежність України у 1990 році забезпечили підґрунтя для нового масштабного і системного, дійсно загальнодержавного процесу демократизації і подолання тоталітарного спадку, які тривають і понині.

У другому розділі – «Теоретичний аналіз основних інститутів демократії і механізмів їх становлення, функціонування та розвитку» – встановлено, що відповідно до сучасного розуміння правова держава має певні загальні ознаки, основними з яких є наступні: закріплення у конституційному та інших законах основних прав людини; взаємовідповідальність особи і держави; наявність високої демократичної культури. Визначено, що важливе значення має чіткий поділ повноважень між гілками влади, а також юридична захищеність особи.

Доведено, що лише у межах правової держави демократичні інститути здатні реалізувати повною мірою свій потенціал, зокрема у захисті приватного та персонального життя громадян, громадянського суспільства від формалізованих, політичних утворень соціуму. Важливим джерелом стабільності демократичних інститутів є культура буття свободи, що характеризується відповідальністю, компетентністю, мобільністю громадян, їх здатністю ефективно діяти за умови обмежених владних та економічних ресурсів, у ситуаціях ризику і спровокованих загрозах.

Визначено, що важливу роль у забезпеченні стабільності функціонування демократичних інститутів відіграє судова влада. Її основними функціями є конституційне, адміністративне, цивільне, кримінальне та інше судочинство. З одного боку, суди врегульовують конфліктні ситуації в суспільстві та підтримують правопорядок, дотримання норм Конституції громадянами та суспільними інститутами, з другого боку, маючи виключне право на тлумачення конституційних норм, суди констатують форми політичної діяльності. Важливу роль у рамках судової влади відіграє інститут конституційного нагляду.

У розділі підкреслено, що основними принципами правосуддя у більшості країн є такі: незалежність судів та підпорядкування їх лише Конституції та чинним законам; рівність громадян перед судом і законом; право громадян на кваліфіковану юридичну допомогу; довічність (безстроковість) обрання або призначення суддів; загальність судочинства; недоторканність суддів; гласність судочинства; презумпція невинуватості; недопустимість зворотної сили закону тощо.

Визнаючи, що основні інститути демократії презентують феномен влади, зазначається, що зв'язок влади та інститутів демократії відслідковується в інтелектуальній традиції від Аристотеля до Х.Арендт. Констатуючи, що основою владних відносин визначається воля, ми звертаємо увагу на наступні три феномени:

- інтерсуб'єктивне відношення волевиявлень, коли йдеться про владарювання, слугуючи базовою моделлю для розуміння влади як панування, має обмеження для такої редукції, оскільки панування заперечує принцип

інтерсуб'єктивності. Той, хто панує, утверджує лише власну суб'єктивність, інші лише підпорядковані йому як частинки його самоствердження. Натомість, доки інтерсуб'єктивність зберігає своє значення, інший залишається неусувним суб'єктивізмом;

- за природою волі як прояву самочинності ця передумова може мати лише трансцендентальний характер. І саме вона виступає інстанцією влади. Відтак феномен владарювання потребує розгляду не стосунків людей (волевиявлень), як в інтерсуб'єктивній ситуації, а об'єктивованого поля буття, яке позбавляє владу персоніфікованого вигляду та постає, наприклад, у формі соціального інституту;

- інтрасуб'єктивна ситуація пов'язується з рефлексивністю волі. Воління спрямоване передусім не на іншого, а має на меті самовладання власного буття. Тут владарювання постає як розвиток здатності до воління, виявляючи себе у формі поділу влад, наприклад, у вигляді основних інститутів демократії.

У розділі наголошено, що у сучасній літературі глобалізацію пов'язують із тим, що процес формування людства визнається історично незавершеним. Із появою транснаціонального виробництва, яке сьогодні охоплює більше четвертої частини світового валового продукту, лібералізацією фінансових ринків, що стало причиною збільшення приватного транснаціонального фінансового капіталу порівняно з державним, почала знижуватися політична роль державної (просторової) організації суспільства в економічній сфері загалом: виробництві, розподілі праці, обміні, розподілі виробленого продукту, прибутків. У цілому це стає причиною зниження економічної ролі держави, яке супроводжується збільшенням її соціальної ролі та функції, «вимагаючи» від державної (просторової) організації суспільного буття формування локальних зон захисту соціальних прав громадян від тиску глобальних корпоративних об'єднань. Саме такі функції сьогодні покликані виконувати основні інститути демократії.

У третьому розділі – **«Когнітивний аналіз умов становлення демократичного процесу в трансформаційному суспільстві»** – виявлено основні суспільні умови вибору та застосування сучасною політичною системою конкретних механізмів реалізації демократичного процесу.

Суспільно-політичні процеси у світі, зокрема й в Україні, засвідчують колосальний розрив між цілями та можливостями здійснення реформування суспільства, його демократизації. Це зумовлює потребу теоретичного осмислення проблем політичного розвитку і модернізації, що виникають і динамічно змінюються в сучасних умовах. Слід ширше застосовувати загальноцивілізаційний підхід до розуміння демократії не тільки як феномену політичної сфери, а й як найширшого соціального процесу, як способу організації та функціонування суспільства. Таке розуміння демократії полягає у визначенні її як основного способу організації, упорядкування та регулювання відносин між усіма елементами соціальної структури суспільства, особливо з приводу їхніх економічних і соціальних інтересів. Демократія передусім є

суттєвою ознакою громадянського суспільства. Серед основних засад демократії в нашому трансформаційному суспільстві вважаємо матеріальний добробут громадян, рівень їх статків та роль середнього класу у формуванні стабільних демократичних відносин.

Матеріальний добробут як усього населення, так і конкретної людини безпосередньо залежить від рівня економічної свободи. Проте незважаючи на те, що в останні роки в Україні відбуваються небачені зміни в економіці (дозволено свободу підприємництва, використання будь-яких валют, знято заборони на зовнішньоекономічну діяльність, ціни на більшість товарів формуються на основі ринкових відносин), все ж рівень економічної свободи не збільшився. Планова економіка була реформована в ринкову, але не в ліберальну.

У таких складних, навіть несприятливих умовах відбувається становлення середнього класу в українському суспільстві. Критеріями належності до середнього класу є не тільки високий рівень матеріальної забезпеченості, а й спосіб його досягнення, самостійність джерела прибутку, певний життєвий стандарт. На відміну від збіднілої частини населення середній клас має не тільки можливість продавати свою працю, але й водночас інші джерела доходу: власність, нерухоме майно, цінні папери тощо. Це робить його певним чином незалежним від роботодавця та держави і забезпечує певну свободу в громадській та політичній діяльності. З огляду на політичну систему в Україні слід зауважити, що середній клас може стати не тільки гарантом стабільності в суспільстві, але й основним рушієм демократії взагалі, хоча формування середнього класу поки що в українському соціумі має лише теоретичний характер і потребує значного періоду для вивчення, а ще більшого для практичного втілення. Саме період трансформації політичного процесу в Україні й сприяє цілеспрямованому формуванню середнього класу як стабільного партнера.

Найбільш сприятливі умови для існування середнього класу виникають у суспільстві, яке називають громадянським. Громадянське суспільство – це не ізольовані індивіди, а комплекс соціальних відносин, система суспільних інтересів (економічних, соціально-політичних, релігійних, духовних, сімейних, культурних та інших), яка виражає різноманітні цінності, інтереси і потреби членів суспільства. Це сфера самовиявлення вільних громадян, добровільно сформованих асоціацій, організацій, обмежених відповідними законами від безпосереднього втручання та довічної регламентації діяльності цих громадян і організацій з боку державної влади. Метою розвитку громадянського суспільства не може бути наслідування стереотипів розвинутих країн, а стратегією – послідовне виконання хрестоматійних правил. Метою має стати сама людина, виходячи саме з цього ми маємо будувати свою власну стратегію. Жодна зміна законодавства, жодна децентралізація владних повноважень не полегшить шлях побудови громадянського суспільства, доки ми не зрозуміємо, що людина, яка не має віри у прийдешній день, яка не знає, що на неї чекає завтра не зацікавлена в плеканні громадянської культури. Активне й незалежне

громадянське суспільство – це неоціненний чинник впливу на всіх стадіях процесу демократизації, особливо тоді, коли країна тільки починає утверджувати демократичні цінності. Свобода слова, захист прав та свобод людини як найвищої цінності, верховенство права не можливі без розвинених інституцій громадянського суспільства. Лише зріле громадянське суспільство здатне контролювати дії влади та ефективно обстоювати права громадян.

Громадянське суспільство як основа демократії в трансформаційний період остаточно ще не сформувалося в Україні, але процеси його становлення давно розпочаті і протікають нерівно, іноді зупиняючись чи повертаючись назад, але все одно прямує до конкретної мети – побудови правової держави з демократичним політичним режимом. Розвиненість демократичного суспільства безпосередньо залежить від політичної культури громадян, від їх моральності, правосвідомості і національної ментальності. Коли демократичні за заявами і намірами державні програми та дії політиків не сприяють поліпшенню життя людей, а погіршують його, вони перетворюються на звичайну демократичну риторику. За таких умов комунікативні, спонукальні, виховні функції демократичної культури не діють, замість інтеграції вони спричиняють розшарування суспільства, посилення соціальної напруженості. З іншого боку, політична культура, насамперед у її теоретичній формі, з'ясовуючи реальні дилеми та парадокси демократичного процесу, озброє політичну практику методологією їх розуміння та розв'язання. Демократія – це не тільки справедливі, правові закони, не тільки розумно сконструйовані інституції й установи врядування, а ще й демократично налаштоване громадянство. Правосвідомість громадян демократичного суспільства можна визначити як канал впливу права через мотивацію, емоції, свідомість на поведінку людей, на формування суспільних і групових відносин, зв'язків в універсумі демократії. У перспективі демократизації українського суспільства на плюралістичній основі можливе виникнення якісно нової, раціоналістичної, мобілізаційної свідомості та відповідних соціально-політичних позицій, здатних вплинути на структуру політичної участі.

Четвертий розділ – «Структурно-функціональний аналіз основних форм демократичного процесу та механізмів його реалізації у просторі українських реалій» – присвячений дослідженню однієї з центральних проблем сучасної політології – трансформацій від авторитарних і тоталітарних режимів до демократичних.

Вкорінення демократії у суспільство здебільшого залежить від того, наскільки її принципи та механізми доступні інтелектуальному рівню пересічної людини, від того, що середній виборець розуміє під справжньою демократією. Тому проблема демократії та вибір її форми для України і досі залишається такою ж актуальною, як і на початку 1980-х років, причому як для політичної теорії, так і суспільної практики. Під формами демократії розуміються способи її забезпечення, що історично склалися, або засоби виявлення і вираження волі та інтересів різних прошарків суспільства. Залежно від того, яким чином – прямим або непрямим – виражаються воля й інтереси

суспільства і народу, розрізняють два різновиди форм демократії: форми представницької демократії (виборні органи державної влади, виборні партійні і суспільні органи), за допомогою яких народ здійснює владу через своїх представників, і форми безпосередньої демократії (референдум, плебісцит, збори, сільський схід та ін.), за допомогою яких основні питання державного і суспільного життя вирішують усі громадяни безпосередньо. Ефективне функціонування прямої демократії залежить від того, наскільки чітко дотримуються базових демократичних умов. З іншого боку, це залежить від конкретної форми інструментів прямої демократії і їх практичного застосування. Демократія не функціонує повноцінно там, де для вирішення конфліктів застосовують насильство. Погано розроблені і некоректно вживані демократичні процедури не можуть бути ефективні, а іноді навіть є контрпродуктивними.

Незважаючи на те, що в чинній редакції Конституції України закріплено основні засади реалізації безпосередньої демократії, в ній є прогалини та неузгодженості, які значно гальмують процес удосконалення механізмів прямої демократії в Україні, їх подальшого нормативно-правового забезпечення і практичного впровадження. Серед таких актуальних недоліків слід відзначити такі. По-перше, положення ст. 5 Конституції передбачає реалізацію народом України законодавчої ініціативи, проте зміст цього положення або жодного іншого в Основному Законі прямо не врегульовує такого права. По-друге, чинна редакція Конституції передбачає можливість внесення змін до більшості її розділів без обов'язкового громадського затвердження. По-третє, Конституція передбачає лише два предмети обов'язкових всеукраїнських референдумів. По-четверте, Конституція не визначає, з яких питань громадяни можуть ініціювати загальнонаціональний референдум, тому це право має швидше декларативний характер. Отже, основними недоліками конституційно-правових засад забезпечення механізму всеукраїнського референдуму є недостатня унормованість предмету, підстав та юридичних наслідків загальнонаціональних референдумів. Крім того, референдум як метод прямої демократії ефективний тільки за умови свободи слова в ЗМІ і рівного доступу до інформації всіх громадян країни. Таким чином, прямі форми демократії в Україні потребують подальшого удосконалення.

Демократичною альтернативою безпосередньому народовладдю можна вважати представницьку демократію, сутність якої полягає у тому, що громадяни обирають до органів влади своїх представників, які покликані виражати їх інтереси в ухваленні політичних рішень, законів і втіленні в життя соціальних та інших програм. Основою представницької демократії в нашій країні є партії, однак фактично органи представницької демократії не відображають належно структуру інтересів українського суспільства, натомість нерідко представляють інтереси бізнес-кланів. Втім саме розвиток партійного представництва тісно взаємопов'язаний з вибором громадян. Виборчі системи часто розглядають як засіб конституційної інженерії, який дозволяє модифікувати політичну систему суспільства та вплинути на функціонування

інститутів влади. Мажоритарна виборча система призводить до формування двопартійної політичної системи або системи домінуючої партії, а пропорційна виборча система викликає фрагментацію політичної системи. При обранні оптимального виду виборчої системи необхідно враховувати структурованість політичної системи, рівень розвитку політичних партій. Попри усі ризики партійного будівництва саме партії забезпечують професіоналізм депутатів, які мають можливість підготовчої роботи і можуть залучати експертів для оцінок цих рішень. Також на відміну від форм прямої демократії, де рішення приймає проста більшість, під час обговорення того ж питання у парламенті з'являється можливість досягти балансу інтересів.

Розвиток сучасних комп'ютерних технологій породжує нові явища у сучасній демократії: позитивним є можливість суттєвого розширення поля прямої демократії, негативним у цьому контексті є виникнення проблеми із забезпеченням анонімності голосування.

Таким чином, сучасні потреби демократичного розвитку вимагають збалансованого співвідношення прямої і представницької демократії, яке має базуватися на чіткому зворотному зв'язку між рішеннями влади і реакцією суспільства.

У розділі проаналізовано механізми реалізації демократичного процесу у вітчизняному просторі. Звертаючи увагу на відсутність у політичній науці єдиної теорії, яка б пояснювала закономірності становлення механізмів демократизації, ми зосередилися на аналізі домінуючих на сьогодні наукових напрямів. Механізмом становлення реального демократизму не залежно від конкретної транзитивної моделі повинно бути утвердження правової держави на принципах верховенства права, розширення та поглиблення прав і свобод людини, формування та розширення громадянського суспільства.

У розділі також окреслено та охарактеризовано конкретно-історичні типи демократії, розкрито суперечливу сутність демократизації як «нелінійного» процесу. Обґрунтовано зміст ключових понять, що увійшли у науковий обіг для характеристики процесу утвердження демократії: «хвилі демократизації», «хвилі відкату», «дилеми» демократизації – «внутрішні» та «зовнішні» тощо. На основі відповідного аналізу визначено, що відмінною рисою сучасної хвилі демократичного процесу є її більш глобальний характер. Наголошено, що розроблена С. Хантінгтоном теорія хвиль має важливе значення для розуміння часового вимірювання демократичного процесу. Політичний час демократії в дослідженні характеризується як суперечливий циклічний процес, який має локальний та загальносуспільний вимір. Ці суперечності детально розглянуті в контексті внутрішніх та зовнішніх дилем демократичного процесу.

Виявлено, що аналіз демократизації як суперечливого соціально-політичного процесу неможливий без виділення загальних шляхів переходу до демократичного режиму. Охарактеризовано наступні історичні моделі становлення демократичного ладу: революційна, еволюційна, демократична трансформація згори, демократизація в результаті зовнішнього впливу, змішана модель, що включає елементи попередніх.

Характерна для еволюції в умовах демократичного переходу його нелінійність виявляє себе також в асиметричності усіх сфер суспільного і політичного життя. Ця особливість знаходить своє відображення у наборі дихотомій: універсально-приватне, глобально-локальне, традиційно-інноваційне. Транзитивні суспільства перебувають під впливом потужного зовнішнього фактора процесу глобалізації, що знаходить свій прояв у стандартизації, інтернаціоналізації усіх сфер життя, зростанні ролі інтелектуального фактору.

Формування сучасних класифікацій демократії та її «антиподів» відбувається в руслі ліберальної ідеології в контексті якої існує значне розмаїття трактувань та інтерпретацій. Найвпливовішими є теорії плюралістичної демократії, консенсусної демократії та плебісцитарної. Жодна з демократій, які існували та існують в сучасних умовах, не позбавлені певного рівня ілюзійності, оскільки повна демократія є недосягненим теоретичним ідеалом. Типовий приклад ілюзійної демократії – «суверенна демократія» на базі системи із домінантною партією, що склалась у пострадянській Росії до 2007 року.

У роботі доведено, що політичний ландшафт СНД поділяється на три сегменти: демократії перехідного періоду, хибно демократичні та деспотичні. Деспотична спрямованість спостерігається в Білорусії, Туркменії та Узбекистані. Найбільш ймовірний фінал цих режимів – крах у результаті верхівкового перевороту, заколоту або військової поразки. Ілюзійна демократія провокує революцію.

Верховенство права є одним із основних принципів становлення демократичного правового суспільства. Верховенство права означає пріоритет над державою, підпорядкування держави праву. Правова держава – результат становлення та визрівання громадянського суспільства.

Становлення механізмів реального демократизму можливе за умов належного виконання принципів правової держави та реального забезпечення прав і свобод громадян. Доцільним є виокремлення конституційно-правового механізму становлення реальної демократії, соціально-правового та специфічного механізму – політичної участі громадян у державотворенні (громадянське суспільство).

У п'ятому розділі – **«Праксіологічний аналіз реальних і потенціальних загроз розвитку демократичного процесу в Україні»** – розглянуто динаміку демократичних процесів як таких, що мають нелінійний характер.

Для можливості визначити загрози демократії перш за все необхідно визначити, до якого типу належить демократія в Україні, які її ознаки є закономірними та нормативними, у чому виявляється своєрідність процесу демократизації українського суспільства і наскільки цей процес відповідає загальносвітовим характеристикам.

При переході від авторитаризму до демократії українське суспільство, як і будь-яке інше, більш чи менш виразно проходить через фази, які визначили

Г. О'Доннелл та Ф. Шміттер, а саме: лібералізації, демократизації та консолідації. Однак хоча демократія виглядає на певному етапі тотожною лібералізму, її не можна вважати результатом практичного втілення постулатів лише однієї з ідеологічних течій. З іншого боку, вплив лібералізації не обмежується лише першою фазою переходу до демократії. Також консолідація починається, фактично, ще до завершення фази власне демократизації. Обидві фази перетинаються, і в реальній дійсності не завжди можна відокремити їх одну від одної. Таким чином, йдеться не стільки про чіткі фази, скільки про паралельні різношвидкісні процеси: найлегше розпочинається лібералізація, далі йде запровадження демократичних інститутів, що врешті-решт має гарантувати стійку консолідацію суспільства. При цьому посткомуністичні країни демонструють широке розмаїття темпів, змісту, форм, чинників та інституційних передумов переходу від авторитаризму до демократії.

Україна демонструє характерні ознаки функціонування демократії для суспільств, які переходять від тоталітаризму до суспільної та індивідуальної свободи: утвердження ринкових відносин не детерміноване певним політичним режимом; утвердження демократичних інститутів і форм політичної самоорганізації суспільства в державі здебільшого залежить від свідомості народу, його готовності реалізувати основні принципи ринку, політичної демократії, ніж від перенесення західних стандартів і цінностей демократичного розвитку; українська ментальність не приймає як однобічно індивідуалістичну, так і колективістську форми організації суспільно-політичного життя, визнає органічним співіснування їх там, де кожна з них може принести найбільшу користь людині, сприятиме динамічному безкризовому розвитку.

Трансформаційні процеси в Україні не можливо розглядати в лінійній площині. Вони відбуваються одразу у двох різновекторних напрямках: перший пов'язаний зі змінами політичних інститутів, суспільної свідомості в напрямі демократизації; другий – з рухом у зворотному напрямі: до збереження й розвитку інститутів авторитарного режиму, процес олігархізації. Згідно з твердженням більшості вчених, Україна нині знаходиться тільки на першому етапі процесу демократизації. На нашу думку, слід все ж говорити про значну кількість ознак переходу до другої стадії – демократизації, однак із зростанням загроз для перебігу цього процесу.

Доцільно розподіляти загрози демократичним процесам в Україні на політичні та соціальні: загрози демократії як замірам «кратії», тобто з точки зору інститутів та механізмів, що представляють владу, і загрози з позицій «демосу», тобто оцінок рівня їх дієвості громадянами. До загроз першого типу належать: незавершеність адміністративної реформи; відсутність дієздатної системи розподілу трьох гілок влади (законодавчої, виконавчої та судової); внутрішня суперечливість існуючого законодавчого поля; відсутність потужного середнього класу; низький рівень розвитку економіки; відсутність повноцінної приватної власності; несформованість в Україні основних

інститутів громадянського суспільства; відсутність сформованої політичної нації; тенденції до формування одразу декількох систем ідентичностей. Однією з основних загроз в межах процедурних факторів низка авторів вважає регресивний напрям розвитку процесу демократизації, а саме той факт, що за багатьма ознаками українська форма демократії підпадає під визначення імітаційної демократії або ж керованої демократії. До соціальних загроз демократичному розвитку України слід віднести ті, які відображаються у загальній оцінці населенням стану демократії в Україні, оцінці населенням своєї спроможності впливати на владу, оцінці ефективності демократичних механізмів відбору еліт та виборних інститутів влади, оцінці ситуації з дотримання прав та свобод та загальній динаміці оцінок населенням України наявності демократії.

Таким чином, можна констатувати, що процес демократизації в Україні тільки набирає обертів, і на цьому етапі загроз більше, ніж здобутків. Але процес формування і усталення демократії не обов'язково повинен бути одночасним у географічному, часовому чи соціальному вимірі. При цьому соціальні та економічні чинники не обов'язково зумовлюють чинники політичні. Рух України на шляху демократизації, освоєння сучасних форм політичного та економічного життя, які демонструють свою ефективність у розвинутих країнах Заходу, суттєво гальмується відсутністю в українському суспільстві усталених демократичних традицій, розвинутого демократичного мислення, яскравих і переконливих зразків демократичної поведінки.

Шостий розділ – «Комплексний аналіз культурологічного потенціалу України та його впливу на процес демократизації суспільних відносин» – присвячено виявленню культурологічного потенціалу розвитку демократії в Україні.

Інколи несприйняття здійснюваної режимом політики переноситься масовою свідомістю на несприйняття демократії, що асоціюється з руйнівними наслідками реформ, корупцією влади і відчуженням її від народу, розгулом злочинності та безмежним майновим розшаруванням. У зв'язку з цим характерним для значної частини громадян є протиставлення демократії та порядку. Головною причиною цього є збереження у свідомості суспільства, представників різних вікових груп уявлень, норм і цінностей, що властиві тоталітарній культурі.

Здатність громадян до ухвалення раціональних рішень, участі в політиці не формується стихійно, а набувається в ході систематичного засвоєння ними відповідних знань і досвіду. Сьогодні у всіх індустріально розвинутих демократичних країнах існують спеціальні інститути політичної освіти, що допомагають вирішувати ці завдання. Розвиток політичної освіти знаходить відображення в документах, які розробляють та ухвалюють на міжнародному рівні. Демократична політична освіта базується на визнанні основних гуманістичних цінностей, насамперед свободи й гідності кожної особистості, її природних, невід'ємних прав. Вона допомагає індивіду правильно оцінити відповідний суспільний лад, усвідомити свої місце і роль у державі, права й

обов'язки. Її основна мета – навчити людину адекватно орієнтуватися в складному і суперечливому сучасному світі, представляти та захищати свої інтереси, поважаючи інтереси і права інших людей, колективно вирішувати загальні проблеми. Вона спрямована також на формування в громадян поваги до демократичного порядку й забезпечує його державним і суспільним інститутам, тому що без твердого політичного порядку воля окремої особистості не може бути реальною.

Сучасна демократична парадигма освіти створює своєрідний фундамент для демократичної політичної освіти. До числа найважливіших належать наступні правила. Принцип рівності, який передбачає, що кожний може вчитися і кожний може досягти успіху. Не менш важливим правилом демократичної системи освіти є принцип діалогу в малих і великих групах. У той же час зміст та форми громадянської та політичної освіти в кожній окремій країні обумовлюються здебільшого системою цінностей, які суспільство вважає за необхідне передавати наступному поколінню. Специфіка політичної освіти у сучасній Україні полягає в тому, що вона має бути спрямована не лише на відтворення демократичних цінностей в суспільстві, а й на формування нової системи громадських цінностей. За політичної модернізації доводиться культивувати демократичні цінності, поширювати відповідні процедури, нові правила життя й стилі поведінки в умовах недемократичної дійсності. Як визначають фахівці, філософський аспект політичної (громадянської) освіти в Україні передбачає поєднання, розробку та реалізацію змісту формул «Філософія серця – серце віддаю дітям», визначення суті, змісту, термінів, понять: громадянин, громадянська відповідальність, громадянська держава, громадянська відданість, особистість, обдарована особистість, життєздатність, життєстійкість, життєдіяльність, життєтворчість.

У розділі проаналізовано духовний, політичний, соціальний, економічний, мовний, національний аспекти політичної освіти в Україні у їхньому взаємозв'язку та взаємозалежності.

Систему державної політичної освіти складають шкільні та університетські політологічні курси, аналітико-політичні програми державних теле- та радіокомпаній, політичні рубрики газет та журналів, що контролювані урядом. Важлива роль у формуванні громадянськості має належати сімейному вихованню. Щодо політичних партій, то в їх структурі також діють свої системи політичної освіти, партійні маси інформуються про цілі та завдання партії, програмні принципи її діяльності, стратегію і тактику. Потрібно зазначити, що системи партійної освіти містять у собі партійні школи, гуртки політичних знань, теоретичні та пропагандистські журнали та газети. Варто зазначити, що потужні партії мають свої телеканали та друковані видання або свої програми, які є контрольованими.

Але за суттю сучасна освітня модель в Україні є системно-консервативною. Сьогодні необхідно змінити акценти при визначенні показників якості політичної освіти з оцінки успішності засвоєння конкретної інформації (це лише проміжне завдання політичної освіти) на оцінку рівня

таких характеристик, як здатність до продуктивної взаємодії, толерантність, відповідальність, готовність до самостійного вибору, ставлення до демократичних цінностей тощо. Потрібно здійснити перехід від предметно орієнтованого до критеріально орієнтованого типу політичної освіти, логіку і зміст якого становлять не сума знань та вмінь з окремих питань, а певні якості особистості, характер її мислення, соціальні й культурні орієнтації.

Система політичної освіти містить три головні сфери: а) політичну освіту дорослих та громадянську освіту юнаків; б) політичне навчання державних службовців і громадсько-політичних діячів; в) академічне вивчення політики як предмету наукового пізнання.

Інституційна демократія передбачає також принципово нову роль представницьких органів навчальних закладів, студентського та шкільного самоврядування, незалежної вишівської та шкільної преси. Саме досвід участі в студентському чи шкільному самоврядуванні матиме вирішальне значення для формування активної позиції молоді щодо реалізації демократичних ідеалів та цінностей. До політичної освіти мають право долучатися одночасно всі покоління громадян, оскільки свобода політичного вибору як фундаментальна умова демократії охоплює індивідуальні та колективні аспекти самоуправління або автономії. Вся освітня система має відповідати духу, потребам і цілям демократичного суспільства, бути зорієнтованою на формування активної, автономної, незалежної, уповноваженої, не патерналістської особистості, яка почувається і сприймається суспільством як самостійна цінність, а її інтереси визнаються пріоритетними. На кожному рівні політична освіта має бути спрямована на підвищення громадянської компетентності та громадянської відповідальності особи, сприяти аргументованому прийняттю фундаментальних цінностей і принципів демократії.

У загальних **висновках** до дисертації послідовно відстежено рівень виконання завдань дослідження, що дозволяють реалізувати основну мету дисертаційної роботи шляхом доведення низки робочих гіпотез і відповідного формулювання положень новизни запропонованої наукової розвідки. Розкрито значущість філософського обґрунтування ціннісних підстав для вибору оптимальних функціональних механізмів здійснення демократії в Україні.

1. Рух України на шляху демократизації, освоєння сучасних форм політичного та економічного життя, які демонструють свою ефективність у розвинутих країнах Заходу, суттєво гальмується відсутністю в українському суспільстві усталених демократичних традицій, розвинутого демократичного мислення, яскравих і переконливих зразків демократичної поведінки.

2. На жаль, сьогодні ще далеко не всі суб'єкти політичного процесу в Україні починають усвідомлювати, що свобода не має нічого спільного з уседозволеністю та протиправними діями; що демократія – це не тільки право вільно висловлювати свої думки, але й відповідальність за висловлене, а також реальне забезпечення проголошених демократичних принципів організації спільного життя; що ринкову економіку в розвинутих країнах давно вже залучено до демократичної системи відносин соціальної держави, оскільки в

іншому раз втрачається її головне призначення – задоволення потреб усього суспільства.

3. Досліджуючи демократизацію (або переходи до демократії) у різних регіонах світу, вчені-транзитологи керуються постулатом, що процес зародження і визрівання демократії не обов'язково має бути універсальним як у соціальному плані, так і за часовою протяжністю, оскільки поведінка та дії політичних суб'єктів у такий період зумовлюються комбінацією внутрішніх (ендогенних) і зовнішніх (екзогенних) факторів. Іншими словами, для кожного етапу демократизації та для кожного регіону існує власний алгоритм успішного переходу до демократії. Проте в алгоритмі управління таким переходом можна виявити загальні кореляційні (як позитивні, так і негативні) зв'язки, знання яких, без сумніву, корисне і з наукової, і з практичної точок зору.

4. Навіть серед науковців відсутня єдина точка зору з приводу того, на якій стадії розвитку демократизаційних процесів знаходиться зараз Україна. Це і призводить до відсутності одностайного визначення загроз демократичному розвитку українського суспільства. Стан демократії в Україні, а відповідно і загрози демократичному розвитку, які існують, можна все ж охарактеризувати так: в цілому в Україні процес демократизації відбувається в режимі переходу від фази лібералізації до фази становлення демократичних інститутів, а відповідно, основні загрози пов'язані з ризиком ціннісної підміни дійсної демократії як втілення вільного волевиявлення громадян ілюзорною або ж керованою демократією. Відхід від авторитаризму до дійсної демократії як процес демократичного транзиту робить очевидним те, що на відміну від автократії, демократії здатні змінювати свої закони і організаційні структури під впливом змінних обставин. Можливо, вони не відразу досягають усього бажаного, але на цьому шляху у них значно більше шансів на успіх, ніж у автократичних режимів.

5. Утвердження демократії в Україні має свої історичні особливості. Насамперед це обумовлено перервністю державницького процесу, чергування в українській історії періодів політичного піднесення і занепаду зумовлювали «хвилеподібність» розвитку цієї традиції. Незважаючи на несприятливі історичні умови й відставання України від світових здобутків демократії, у переломні періоди історії, часи національного відродження та політичного піднесення українське суспільство засвоювало, розвивало, а часом і застосовувало на практиці демократичні ідеї своєї епохи. Ідеали демократичної республіки було відновлено за часів Козацько-гетьманської держави. Вона базувалася на принципах рівності, народовладдя, прагнула об'єднати українців за релігійним і національним принципом у єдину державу. Новий шанс і нові ідеали демократичного будівництва український народ отримав під час нетривалого, але дуже плідного в інтелектуально-політичному сенсі періоду існування Української Народної Республіки. Попри утиски та репресії радянського періоду напівтоталітаризму-авторитаризму український народ зумів зберегти ідеал власної незалежної демократичної держави, який на

нинішньому етапі уточнюється з огляду на глобальні перспективи розвитку демократії.

6. Сучасні потреби демократичного розвитку вимагають збалансованого співвідношення прямої і представницької демократії. Демократія є постійним процесом удосконалення, тому що сучасні її форми не є ідеальними. Переваги демократії полягають у тому, що вона дозволяє зберегти політичну стабільність, передбачає низький рівень потенційного насильства. В умовах демократії між рішеннями влади і реакцією суспільства існує зворотний зв'язок. Відповідні сигнали суспільства можуть виражатися у вигляді підтримки або критики.

7. Серед основних ознак демократії (демократичного режиму) називають: 1) визнання народу джерелом влади; 2) участь громадян у формуванні органів влади; 3) пріоритет права і свободи людини; 4) політична рівність всіх громадян; 5) верховенство закону; 6) впровадження принципу поділу влади; 7) політичний та ідеологічний плюралізм; 8) гласність і свобода ЗМІ; 9) дотримання методів переконання та компромісу; 10) громадянський контроль за силовими структурами; 11) утвердження норми «усе, що не заборонено – дозволено».

8. Своєрідні злети демократичної думки та спроби втілити її досягнення у політичну практику припадали здебільшого на епохи визвольних змагань та зростання суспільної активності. У свідомості більшості громадян демократія в Україні завжди пов'язувалась (а може, й підпорядковувалась) соціальній та національній ідеям. Демократія в Україні несе в собі ознаки української ментальності. Українцям завжди була притаманна віротерпимість, національна, культурна толерантність, великий ступінь громадської кооперації та взаємодопомоги. Феномен «української демократії» полягає у тому, що вона протягом історії українського народу стала формою соціально-культурної, а не політичної практики. Попри обставини розвитку українці, не маючи власної політично організованої держави, все ж змогли зберегти етнічну мову, культуру та ментальну неповторність.

9. З проголошенням незалежності України народ обрав демократію як основну форму політичної влади та політичної організації суспільства. Розвиток демократії безпосередньо пов'язаний з розбудовою громадянського суспільства. Активне й незалежне громадянське суспільство – це неоціненний чинник впливу на всіх стадіях процесу демократизації, особливо тоді, коли країна тільки починає утверджувати демократичні цінності. Тільки зріле громадянське суспільство здатне контролювати дії влади та ефективно обстоювати права громадян.

10. Свобода слова, захист прав та свобод людини як найвищої цінності, верховенство права не можливі без розвинених інституцій громадянського суспільства. І хоча в силу різних обставин громадянське суспільство в Україні розвивалося повільно та нерівномірно, двадцятирічний відтинок історії засвідчив зростання кількості громадян, які вважають демократію власним вибором. Щоправда, громадянське суспільство досі ще не є активним гравцем

демократичного поля України. Процес формування громадянського суспільства має природний темп, який не можна прискорити. Адже зрілий громадянин – особа з розвинутою самосвідомістю, яка базується на індивідуальності. Розвивати і поширювати їх можна в першу чергу зусиллями самої особи, її прагненням до постійного самовдосконалення.

11. Самовдосконалення особистості потребує формування політичної свідомості, волі й культури особистості, основними механізмами чого є належна політична (громадянська) освіта та виховання. Специфіка політичної освіти у сучасній Україні полягає в тому, що вона має бути спрямована не лише на відтворення демократичних цінностей в суспільстві, а й на формування нової системи громадських цінностей. За політичної модернізації доводиться культивувати демократичні цінності, поширювати відповідні процедури, нові правила життя й стилі поведінки в умовах недемократичної дійсності.

Основні положення дисертаційного дослідження викладені у таких публікаціях автора:

Монографії:

1. Бойчук М.А. Демократія як народовладдя: становлення та розвиток в Україні в період утвердження незалежності / Микола Бойчук. – К. : Генеза, 2012. – 240 с.
2. Бойчук М.А. Влада і громадянське суспільство: механізми взаємодії / Микола Бойчук. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – 211 с.

Статті у фахових виданнях:

3. Бойчук М.А. Поняття демократії в контексті політологічних дискусій / М.А. Бойчук // Гілея : [зб. наук. пр.]. – 2009. – Випуск 25. – С. 302-309.
4. Бойчук М.А. Інститути демократії / М.А. Бойчук // Мультиверсум : [філософський альманах]. – 2009. – Випуск 87. – С. 207-221.
5. Бойчук М.А. Співвідношення свободи і рівності як проблема демократії (філософський аспект) / М.А. Бойчук // Гілея : [зб. наук. пр.]. – 2011. – Випуск 44 (2). – С. 262-267.
6. Бойчук М.А. Теоретичні засади дослідження інститутів демократії / М.А. Бойчук // Гілея : [зб. наук. пр.]. – 2011. – Випуск 45 (3). – С. 614-620.
7. Бойчук М.А. Основні фази демократичного розвитку України / М.А. Бойчук // Гілея : [зб. наук. пр.]. – 2011. – Випуск 49 (7). – С. 629-632.
8. Бойчук М.А. Проблема українського вибору форми демократії / М.А. Бойчук // Гілея : [зб. наук. пр.]. – 2011. – Випуск 50 (8). – С. 586-592.
9. Бойчук М.А. Теоретичні моделі трансформації реального демократизму / М.А. Бойчук // Гілея : [зб. наук. пр.]. – 2011. – Випуск 51 (9). – С. 510-516.

10. Бойчук М.А. Політичні й соціальні загрози демократичному розвитку України / М.А. Бойчук // Гілея : [зб. наук. пр.]. – 2011. – Випуск 53 (10). – С. 478-481.
11. Бойчук М.А. Демократичний розвиток України в умовах глобалізації / М.А. Бойчук // Гілея : [зб. наук. пр.]. – 2011. – Випуск 54 (11). – С. 531-534.
12. Бойчук М.А. Теоретичні засади дослідження демократії як форми народовладдя / М.А. Бойчук // Вища освіта України. – 2011. – №1. – С. 86-92.
13. Бойчук М.А. Основні форми демократії: український контекст / М.А. Бойчук // Вища освіта України. – 2011 – №3. – С. 14-20.
14. Бойчук М.А. Державна влада і громадянське суспільство / М.А. Бойчук // Вісник Інституту розвитку дитини. Серія «Філософія. Педагогіка. Психологія» : [зб. наук. пр.]. – 2011. – Випуск 15. – С. 31-37.
15. Бойчук М.А. Основні інститути демократії, їх формування, розвиток, функціонування: методологічний аналіз / М.А. Бойчук // Вісник Інституту розвитку дитини. Серія «Філософія. Педагогіка. Психологія» : [зб. наук. пр.]. – 2011. – Випуск 16. – С. 26-29.
16. Бойчук М.А. Демократизація як засада формування середнього класу в трансформаційному суспільстві / М.А. Бойчук // Мультиверсум : [зб. наук. пр.]. – 2011. – Випуск 4 (102). – С. 21-30.
17. Бойчук М.А. Розвиток громадянської і політичної освіти в Україні / М.А. Бойчук // Мультиверсум : [зб. наук. пр.]. – 2011. – Випуск 6 (104). – С. 191-198.
18. Бойчук М.А. Громадянське суспільство як основа демократичних трансформацій / М.А. Бойчук // Нова парадигма : [журнал наукових праць]. – 2011. – Випуск 99. – С. 176-182.
19. Бойчук М.А. Політичні і соціальні загрози демократичному розвитку України / М.А. Бойчук // Нова парадигма : [журнал наукових праць]. – 2011. – Випуск 100. – С. 225-231.
20. Бойчук М.А. Раціональні моделі формування і розвитку основних інститутів демократії / М.А. Бойчук // Нова парадигма : [журнал наукових праць]. – 2011. – Випуск 101. – С. 134-142.
21. Бойчук М.А. Загрози демократичному розвитку України / М.А. Бойчук // Нова парадигма : [журнал наукових праць]. – 2011. – Випуск 102. – С. 52-59.
22. Бойчук М.А. Державна влада і громадянське суспільство в умовах становлення демократичного устрою / М.А. Бойчук // Гуманітарний вісник державного навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Серія «Педагогіка. Психологія. Філософія». – 2011. – Випуск 21. – С. 415-418.
23. Бойчук М.А. Запровадження громадянської освіти і Україні як необхідна умова виховання демократії / М.А. Бойчук // Вісник Національного технічного університету «Київський політехнічний інститут». Серія «Філософія. Психологія, Педагогіка». – 2011. – Випуск 1. – С. 26-30.

24. Бойчук М.А. Головні фактори розвиненості демократичного суспільства / М.А. Бойчук // Нова парадигма : [журнал наукових праць]. – 2011. – Випуск 103. – С. 142-150.

25. Бойчук М.А. Методологічний аналіз формування і розвитку основних інститутів демократії / М.А. Бойчук // Гілея : [зб. наук. пр.]. – 2012. – Випуск 57 (2). – С. 563-568.

Статті у інших виданнях та тези конференцій:

26. Бойчук М.А. «Демократичні хвилі» як механізм реалізації реального демократизму / М.А.Бойчук // Освіта регіону. Політологія. Психологія, Комунікації. – 2011. – №2. – С. 48-51.

27. Бойчук М.А. Теоретичні засади дослідження демократії як форми народовладдя // Пам'ять століть: [історичний науковий та літературний журнал]. – 2012. – №5 (99). – С. 197-205.

АНОТАЦІЇ

Бойчук М.А. Демократичний процес в Україні: проблема вибору і механізмів реалізації. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук зі спеціальності 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2012.

У дисертації розкрито значущість філософського обґрунтування ціннісних підстав для вибору оптимальних функціональних механізмів становлення, функціонування і розвитку демократичного процесу в Україні. Визначено принципово незавершений характер демократії як втілення цінностей відкритого до змін суспільства. Наголошено, що в основі політологічних досліджень демократичних процесів має знаходитись ціннісно-методологічний аналіз, здійснюваний з філософських позицій. Виявлено особливості сучасної хвилі демократизації, для якої характерна нелінійність суспільно-політичних процесів, що виявляє себе в асиметричності розвитку усіх сфер суспільного і політичного життя внаслідок різної швидкості, рівня і темпу їхнього розвитку. Зроблено критичний порівняльний аналіз механізмів прямої та представницької демократії в Україні за допомогою системного ціннісного аналізу основних сучасних форм демократії. Виявлено пріоритетність методологічної настанови особистості на вироблення самостійних рішень щодо власного життя та розвитку суспільства у вдосконаленні інституційних механізмів забезпечення демократичного процесу. Уточнено загрози демократичному розвитку України як власне політичні (внутрішні щодо політичної системи), так і соціальні, що стосуються суспільного середовища відтворення цієї політичної системи. Запропоновано ціннісні критерії політичних загроз, основним з яких є загроза встановлення імітаційної або ж керованої демократії як підміни основної цінності демократії

як самоврядування громадян. Запропоновано авторське визначення поняття політичної освіти.

Ключові слова: демократія, пряма і представницька форми демократії, механізми здійснення демократії, демократичний процес, транзитивна демократія, демократія як політична система, демократичні цінності, демократичні політичні інститути, демократична освіта, свобода волевиявлення.

Бойчук М.А. Демократический процесс в Украине: проблема выбора и механизмов реализации. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени доктора философских наук по специальности 09.00.03 – социальная философия и философия истории. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова. – Киев, 2012.

В диссертации раскрыта значимость философского определения ценностных оснований для выбора оптимальных функциональных механизмов осуществления демократии в Украине. Определен принципиально незавершенный характер демократии как воплощения ценностей открытого к изменениям общества. С этих позиций не менее важным, чем конкретный исторический выбор в пользу определенного типа демократии, становится формирование постоянной и принципиальной ориентации в направлении демократии как наиболее адекватной формы народовластия как в Украине, так и в мире.

Утверждается, что в основе политологических исследований демократических процессов должен находиться ценностно-методологический анализ, осуществляемый с философских позиций. Социальная философия обеспечивает системное обоснование ценностных принципов демократии, определяет потребности их функционального обеспечения социальными средствами разного типа и разного уровня сложности, тогда как заданием политологии является анализ демократии как политической системы со специфическими институционально-организационными механизмами реализации и защиты этих ценностей.

С точки зрения становления демократических механизмов осуществления политических процессов и осмысления демократии в контексте других альтернатив обеспечения государственной власти в Украине уточнены исторические истоки демократии в Украине. Обнаружены исторические корни определения ценностных принципов обоснования стратегического характера демократического развития Украины как основы обеспечения ее государственной независимости и успешности как в более близком, так и в отдаленном будущем.

Обнаружены особенности современной волны демократизации, для которой характерна нелинейность общественно-политических процессов, которая обнаруживает себя в асимметричности развития всех сфер

общественной и политической жизни в результате разной скорости, уровня и темпа их развития. Произведен критический сравнительный анализ механизмов прямой и представительской демократии в Украине с помощью системного ценностного анализа основных современных форм демократии. Среди основных недостатков форм прямой демократии выделено непоследовательное обеспечение ценностей прямого народовластия как в действующей конституционно законодательной нормативной базе (с выявлением перспектив ее усовершенствования), так и в любой возможной политико-правовой системе (с выявлением непреодолимых препятствий, начиная от ограничения компетентности рядовых избирателей, вплоть до непрерывного роста сложностей согласования отдельных решений плебисцитарного характера между собой). Среди недостатков представительской демократии определены те, которые связаны с транзитным характером имеющейся демократической системы в Украине (незавершенность перенастройки политической элиты, политических институтов, политической культуры, политического самосознания с точки зрения приоритетности демократических ценностей), а также те, которые связаны с принципиальной дистанцией между государством и гражданским обществом, административными структурами и общественностью на местах, политическими целями и социально-экономическими средствами их достижения и тому подобное.

Обнаружена приоритетность методологической установки личности на выработку самостоятельных решений относительно собственной жизни и развития общества в совершенствовании институциональных механизмов обеспечения демократического процесса: свобода и самоуправление личности как гражданина является не только высшей ценностью демократии, но и залогом адекватного конкретно-исторического выбора определенного типа и формы демократии совокупностью граждан определенного государства. Тем самым определено, что свободное волеизъявление гражданина как один из процедурных механизмов обеспечения демократии является лишь одним из проявлений свободы человека как базовой ценности демократии.

Уточнены угрозы демократическому развитию Украины как собственно политические (внутренние относительно политической системы), так и социальные (которые касаются общественной среды воссоздания этой политической системы). Предложены ценностные критерии политических угроз, основной из которых является угроза установления имитационной или же управляемой демократии как подмены основной ценности демократии как самоуправления граждан.

Предложено авторское определение понятия политического образования как сборного для формального или неформального, институционального или свободного, активного или пассивного, вербализированного или невербализированного влияния на личность или группу с целью содействия формированию необходимых знаний, навыков поведения, готовности к действию в соответствии с «правилами игры», которые приняты в этом

обществе, социальной, политической группе, основных политических ценностей, которые исповедуются последними.

Ключевые слова: демократия, прямая и представительская формы демократии, механизмы осуществления демократии, демократический процесс, транзитивная демократия, демократия как политическая система, демократические ценности, демократические политические институты, демократическое образование, свобода волеизъявления.

Boychuk M.A. Democratic Process in Ukraine: Problem of Choice and Mechanisms of Implementation. – Manuscript.

The dissertation for the Doctor's degree of Philosophical Sciences in the speciality 09.00.03 – Social Philosophy and Philosophy of History. – National Pedagogical Dragomanov University. – Kyiv, 2012.

In dissertation meaningfulness of philosophical justification of the valued grounds is exposed for the choice of optimum functional mechanisms of implementation of democracy in Ukraine. It is determined the character of democracy as embodiment of values of the society opened to the changes on principle. It is inclined that in the basis of political sciences researches of democratic processes must be valued-methodological analysis, carried out from philosophical positions. It is found out the special features of modern wave of democratization, for which it is proper non-linearity of social and political processes, that appears in asymmetry of development of all spheres of public and political life as a result of different speed, level and rate of their evolution. The critical comparative analysis of mechanisms of direct and representative democracy in Ukraine is given by the systemic valued analysis of basic modern forms of democracy. It is found out priority of the methodological setting of personality on making of independent decisions about his own life and development of society in the perfection of institutional mechanisms of providing of democratic process. The threats of democratic development of Ukraine are specified both actually political (internal for the political system) and social (as such, which proper for the social environment of recreation of this political system). There are offered the valued criteria of political threats, basic from which is a threat of establishment of imitation or guided democracy as substitution of basic value of democracy as self-governments of citizens. Author determination of concept of political education is offered.

Keywords: democracy, direct and representative forms of democracy, mechanisms of implementation of democracy, democratic process, transitive democracy, democracy as political system, democratic values, democratic political institutes, democratic education, freedom of will.